

UNIVERZA U LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Ariana Pavlin

Vpliv gospodarske krize 1929 na vzpon nacizma v Nemčiji
Diplomsko delo

Ljubljana, 2017

UNIVERZA U LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Ariana Pavlin

Mentor: red. prof. dr. Igor Lukšič

Somentor: doc. dr. Blaž Vrečko Ilc

Vpliv gospodarske krize 1929 na vzpon nacizma v Nemčiji

Diplomsko delo

Ljubljana, 2017

Zahvala

Zahvaljujem se mentorju red. prof. dr. Igor Lukšiču in somentorju asist. dr. Blaž Vrečko Ilcu za vse nasvete in usmeritve ter strokovno pomoč pri pisanju diplomskega dela.

Zahvaljujem se Tjaši in Runiju, ki sta moja najdražja sošolca in ki sta mi vedno stala ob strani, mi pomagala pri učenju slovenščine, pisanju seminarjev in pozorno popravljala moje slovnične pomanjkljivosti. Tudi ko sem bila zelo zahtevna, sta me podpirala in zato se jima še enkrat zahvaljujem.

Hvala Petri, Doris, Nini in Saši, ki so vsak dan spremljali moj napredek in me podpirali v učenju podnevi in ponoči, ter se z menoj ure in ure pogovarjali o težavah in načrtih za prihodnost.

Hvala moji najdražji *Otonski, kampusovski, trečekatni* Maji s katero sem veliko lažje prežive la ure in dneve učenja, pisanja in pa tudi živčnosti.

Za konec pa največja hvala moji mami, očetu in bratu; brez njihove podpore zagotovo ne bi uspešno dokončala izobraževanja. Bili so mi v neskončno podporo na moji študentski in življenski poti, in vem, da bodo to bili tudi v prihodnosti.

Hvala vam! Moja diploma je tudi vaša diploma.

Vpliv gospodarske krize 1929 na vzpon nacizma v Nemčiji

V svoji diplomski se ukvarjam s temo nacizma, toda to ne preučujem iz zgodovinskega vidika, ne govorim o sami zasnovi, predstavnikih ali posledicah nacizma, temveč poskušam pojasniti, kako je gospodarska kriza leta 1929, kot neposredna posledica zloma newyorške borze, ključno vplivala na Hitlerjev vzpon na oblast. Prvi del diplome sem razčlenila na nekaj poglavij, v katerih sem želela pojasniti vpliv ameriške gospodarske krize na nemško gospodarstvo, in kako so v Nemčiji ljudje zaradi tega trpeli. Ravno zaradi tega občutka bede in nemoči, in seveda tudi zaradi revščine, ki je nastopila po krizi, je Hitler lahko izkoristil priložnost in v svojih govorih pričel združevati množico ljudi. V drugem delu diplome sem se osredotočila na moč njegovih govorov pri ustvarjanju in manipulaciji množice, ki mu je začela slepo slediti. V zaključku trdim, da je Hitlerjevo pot na vrh podkrepila gospodarska kriza in da je zaradi izvrstnih govorniških sposobnosti Hitler uspel razširiti svoje želje in sanje o boljši Nemčiji celotnemu nemškemu prebivalstvu, ter hkrati skriti svoje resnične načrte, ki so med drugim vključevali agresivno antisemitsko politiko.

Ključne besede: Adolf Hitler, ekonomska kriza, množice, politični govor, manipulacija.

The impact of the 1929 economic crisis on the rise of Nazism in Germany

The topic of this thesis is Nazism, but it does not elaborate on the history of Nazism, its tenets, representatives or outcomes and consequences, but it attempts to explain how the economic crisis following the Wall Street Crash of 1929 impacted Hitler's rise to power. The first part of the thesis is divided into several chapters that analyse how the crisis in the United States affected Germany, and how miserably people felt at the time. It was precisely this situation, the feelings of misery and powerlessness, together with the poverty which emerged after the crisis, that was used by Hitler whose speeches began to attract masses of people. The second part of the thesis focuses on the importance of his speeches in the creation and manipulation of the masses that started to follow him blindly. In the conclusion it is stated that Hitler's rise to power was supported by the economic crisis and that using his excellent oratory skills, he managed to spread his wishes and dreams of a better Germany to the entire German population and at the same time he managed to hide his true plans that also included anti-Semitic politics.

Keywords: Adolf Hitler, economic crisis, mass, political speech, manipulation.

Kazalo

1	UVOD	6
2	RAZMERE V NEMČIJI PO PRVI SVETOVNI VOJNI.....	8
3	VZROKI IN GLOBALNE POSLEDICE ZLOMA NA WALL STREETU	11
3.1	Globalni pomen ZDA	11
3.2	Vzroki za prihod gospodarske krize	11
4	RAZMERE V NEMČIJI PO GOSPODARSKI KRIZI 1929	14
5	VZPON HITLERJA NA OBLAST	15
6	PRIKLONITEV LJUDI HITLERJU	21
6.1	Psihologija množic	21
6.2	Zloraba govorniške tehnike v javnem nastopanju	24
6.3	Druga plat zgodbe: vpliv množice na Hitlerja.....	27
7	ZAKLJUČEK	28
8	LITERATURA	30

1 UVOD

Diplomskih nalog, znanstvenih člankov in tudi knjig na tematiko Hitlerja in nacizma je nešteto. Besedi nacizem in Hitler se včasih uporablja celo kot sopomenki. Hkrati je to tematika, ki ne bo nikoli nehala biti aktualna. Tudi ne bo nikoli do konca obravnavana oziroma analitiki z vsakim dnem zvedo nekaj novega o tem obdobju. Veliko se govori o Hitlerjevih grozotah, predvsem o koncentracijskih taboriščih, v katerih so delovali zloglasni Heinrich Himmler, Dr. Josef Mengele (ki so ga imenovali tudi "Angel smrti") ipd. Zato o tem ne bomo govorili v tej diplomski nalogi.

V diplomski nalogi se bom ukvarjala z okoliščinami gospodarske krize leta 1929, imenovane tudi "velika depresija". Ukvarjala se bom s razmerami v Nemčiji po prvi svetovni vojni in prikazala ekonomske in gospodarske posledice gospodarske krize leta 1929 v Nemčiji. Predvsem me bo zanimalo, kako je prav Velika depresija priredila ugodne okoliščine za vzpon nacizma in posledično Hitlerja na oblast leta 1933. Seveda ne moremo trditi, da je prišel na oblast samo zaradi gospodarske krize, vendar pa nikoli ne bomo vedeli, kaj bi se zgodilo, če ne bi prišlo do zloma borze v ZDA 1929.

V prvem poglavju bom pisala o odločitvah Pariške mirovne konference, ena izmed pomembnejših je ustanovitev Društva narodov, ter o namerah Francije in Velike Britanije, kako zmanjšati moč Nemčije. Ravno Nemčija je bila po prvi svetovni vojni razglašena za glavnega krivca da je do vojne sploh prišlo, in je bila zato primorana podpisati Versajski sporazum, ki pa je vseboval za Nemčijo mnogo obremenjujočih pogojev in zahtev. S tem sporazumom je Nemčija tudi izgubila dober del svojega ozemlja, predpisana ji je bila tudi odškodnina, ki bi jo morala plačati državam zaveznicam. Pojasnila bom načine odplačevanja in koliko denarja ne Nemčija dejansko vrnila. Izguba večje količine državnega denarja ter nenehno obtoževanje, sta glavna razloga zakaj se je nemški narod počutil izkoriščeno in zakaj so bili Nemci tako željni sprememb.

V drugem poglavju se bom osredotočila na gospodarsko krizo, ki se je zgodila leta 1929. Najprej bom pojasnila pomen ZDA za svetovno gospodarstvo, kajti ZDA so bile po prvi svetovni vojni najmočnejša gospodarska sila in so se lahko primerjale z gospodarstvom Francije, Velike Britanije in Nemčije skupaj.

Po prvi svetovni vojni so torej ZDA imele izjemno mednarodno moč in mnogim državam dajale kredit, ki bi jim lahko omogočil izhod iz povojne krize. Potem pa bom naštel tri glavne vzroke za gospodarsko krizo in kako zlom newyorške borze ne bi imel tako katastrofalnih posledic na ameriško ekonomijo, če ta že predhodno ne bi bila v resni krizi (kar pa je večina ljudi zanikalo).

V nadaljevanju bom pojasnila posledice gospodarske krize in kako se je ta razširila po Evropi.

Tretje poglavje sem namenila položaju Nemčije v času gospodarske krize leta 1929 in posledice te krize v Nemčiji. Upoštevajoč dejstvo, da je bila Nemčija v veliki meri odvisna od Ameriških posojil, je jasno, da je kriza še kako težko udarila nemško gospodarstvo. Gospodarstvo je padalo, ekonomija se znižala, brezposelnost je dosegla ogromne številke. V državi se je občutila recesija, brezup, strah in obudili so se spomini na povojno krizo iz leta 1920, iz katere so se Nemci komaj uspeli rešiti.

V četrtem poglavju opisujem Hitlerjev prihod na oblast. Leta 1923 ime Adolf Hitler ni pomenilo veliko, toda že takrat je imel bodoči nemški kancler izdelano jasno vizijo. Politike in Žide je krivil za izgubljeno prvo svetovno vojno in bil je prepričan v svoji nameri, da bo on na čelu države spremenil položaj Nemčije in tako omogočil nemško nadvlado na svetovnem zemljevidu. Svojo vizijo je realiziral skozi politični program Nacionalsocialistične nemške delavske stranke, ki jo je počasi vodil navzgor. Hitler je bil odločen, da bo Nemčija zasedla vodilno mesto v svetu, ki ji je bilo odvzeto. V tem poglavju opisujem razvoj NSDAP, rojstvo vojnih enot SA in SS, vpliv Mussolinijevega Pohoda na Rim, in tudi politično pot Hitlerja od neznane osebe do nemškega kanclerja.

Poglavja od 1 - 4 se ukvarjajo s temo prve postavljene hipoteze. Skozi analize različnih avtorjev, bom poskusila dokazati naslednji stavek: "Hitlerju je pot utrla gospodarska kriza, ki je ustvarila nevarno ozračje v družbi, zaprtost do zunanjega sveta in strah pred komunizmom."

S petim poglavjem se prične drugi del moje diplomske naloge, ki govori o psihologiji mase ter izkoriščanju govorniške tehnike v javnem nastopanju. Druga hipoteza, ki jo bom poskusila potrditi je: "Hitler je prišel na oblast s pomočjo ustvarjanja mase, katero je obvladoval s pomočjo odličnih govorniških sposobnosti." V prvem delu se bom posvetila ekonomski situaciji v državi, ki je vplivala na Hitlerjev vzpon, kako so ljudje v strahu in obupu začeli poslušati njegove govore in tako postali del kolektivnega uma ter ustvarili enotno mišljenje.

Pri pojasnjevanju psihologije množice, se bom nanašala na Gustava Le Bona, francoskega psihologa in sociologa, ki je preučeval teorijo osnove množic, pozneje pa bom to teorijo analizirala in utemeljila glede na Hitlerjevo obnašanje in njegova dejanja.

2 RAZMERE V NEMČIJI PO PRVI SVETOVNI VOJNI

Prunk (2008, 299) o prvi svetovni vojni zapiše :

Prva svetovna vojna je predstavljala s svojimi usodnimi političnimi, ekonomskimi, kulturnimi in socialnimi vprašanji nekakšen vseevropski epohalni prelom velikanskih razmer, ki je v nekaterih državah vodil k mnogostranskim spremembam. Vojna izkušnja je z razrušitvijo tradicionalnih predstav in občutenj pomenila tudi izginotje legitimacije starih vodilnih elit in je odprla široko politično mobilizacijo množic. Utemeljila je spremembo oblik političnega delovanja, čemur sta odgovarjali politična strategija in okrepitev korporativnih struktur.

Ta del Prunkovega opisa prve svetovne vojne je dovolj, da razumemo, kako velik vpliv je imela na Evropo in koliko sprememb je prinesla. Glede na to, kako se je po vojni krepila radikalna desnica, lahko govorimo o padcu liberalizma. Vojna je porušila duhovno skupnost Evrope, povečala nacionalne egoizme, predvsem pa privedla do višanja sovraštva med narodi. Da bi lažje razumeti razmere v Nemčiji po prvi svetovni vojni, bomo pisali o Pariški mirovni konferenci, na kateri se je slaba usoda Nemčije tudi začela. Versajska pogodba je pomemben razlog, zakaj so se Nemci leta 1933 obrnili k Hitlerju.

Mirovna konferenca v Parizu se je začela 18. januarja 1919 – v času, ko so Evropo pretresale številne socialne revolucije v Rusiji in Nemčiji in vplivale na stališča ljudi. Najmočnejša sila na konferenci so bile ZDA oziroma njihov predstavnik, takratni ameriški predsednik Thomas Woodrow Wilson, ker so imele skoraj polovico svetovnega kapitala in je veliko držav antantnih sil bilo zadolženo pri ZDA. Francija in Velika Britanija sta bili razdeljeni glede mnenja o nalogah in principih konference v primeru Nemčije. Francija je želela oslabiliti Nemčijo, da ne bi nikoli več mogla kogarkoli nadvladati, medtem ko si je Velika Britanija prizadevala za uničenje nemškega kolonialnega imperija. Obe državi sta se sicer strinjali, da ne smeta preveč oslabiliti Nemčijo, ker bi jima še vedno lahko pomagala pri zavarovanju Evrope proti Sovjetski Rusiji. Na konferenci je bilo ustanovljeno Društvo narodov, pri katerem je šlo za mednarodno organizacijo, ki naj bi skrbela za mirni razvoj človeštva in mednarodno sožitje v miru. Wilson

je gledal na Društvo narodov kot na: "organizacijo vseh suverenih držav, ki naj bi enakopravno in demokratično odločale o vseh medsebojnih zadevah in razvoju celotnega sveta" (Prunk 2008, 296).

Dne 28. junija 1919 je med zavezniki in Nemčijo bila sklenjena mirovna pogodba v Versaillesu. S to pogodbo je Nemčija prikazana kot edina kriva za prvo svetovno vojno.

Nemška vlada ni imela nobenega vpliva pri sestavljanju pogodbe in jo je morala podpisati takšno, kot jim je bila izročena. Nemčija je s to pogodbo izgubila veliki del svojih ozemelj (brez ozemelj v Alzaciji, Loreni in Šleziji) – natančneje 73.000 km² – in vse čezmorske kolonije ter 7 milijonov prebivalcev. S pogodbo je bilo Nemčiji prepovedano združiti se s republiko Avstrijo. Nosila je materialno in denarno kazen, o katerih bom pisala kasneje. Versajska pogodba je ukinila splošno vojaško obveznost v Nemčiji in izvedla razorožitev. Nemčiji je bilo s temi odločitvami odvzeto vse. Sile Antante so Nemčiji naložile občutno vojno odškodnino, potem ko je slednja morala priznati odgovornost za škodo silam Antante. Če tega takrat ne bi podpisali, bi jim grozil vdor zavezniških sil, česar v takratni situaciji ne bi mogli obraniti. Veliko nemškega prebivalstva se je čutilo poškodovano in izkoriščeno, o čemer bomo več pisali kasneje.

Po porazu v prvi svetovni vojni je Nemčija doživela veliko krutih zgodovinskih lekcij. Morala se je podrediti ponižujoči mirovni pogodbi, ker ji je bila očitana krivda za začetek vojne. Ekonomska situacija je bila kritična, krepili so se politični obračuni med levico in desnico, gospodarske težave so bile vse večje in prišlo je do vrtoglave inflacije. V času najhujše inflacije leta 1923 je papirnati denar v Nemčiji popolnoma izgubil vrednost, otroci so se igrali z njim ter iz svežnjev bankovcev postavljali piramide in podobno (Overy 2015, 12–22).

Pogoji Versajske pogodbe so določali, da mora Nemčija skupaj z svojimi zaveznicami (Avstrija, Madžarska in Bolgarija) plačati reparacije za škodo, ki so jih povzročile v Zahodni Evropi. Čeprav je bila pogodba podpisana že leta 1919, so končni znesek, ki naj bi ga plačali, določili leta 1921. Znašal je 132 milijard zlatih mark. Začetni načrt odplačevanja dolga je bil, da bo država plačala dve milijardi mark letno, na kar so dodali še dajatev v vrednosti 26 % nemškega izvoza. Leta 1923 pa je prišlo do sesutja nemške valute, zato so leto kasneje oblikovali nov načrt odplačevanja, in sicer Dawesov načrt (Overy 2015, 14). Charles Gates Dawes je bil prvi direktor Oddelka ministrstva za proračun leta 1921 ter od leta 1925 do 1929 tudi podpredsednik ZDA.

Leta 1923 je ustanovil Komisijo strokovnjakov za zavezniško reparacijsko nalogo, ta komisija pa je objavila načrt, s katerim je bilo urejeno vprašanje nemških reparacij. Načrt je predvideval zavezniško kontrolo nad nemško državno banko. Zavezniki so s tem načrtom Nemčiji dodelili določeno posojilo kot pomoč za obnovitev nemškega gospodarstva. Komisija je vedela, da če kratkoročno ne pomaga Nemčiji, ne bo nikoli dobila kakršnegakoli plačila reparacij s strani Nemčije (Nećak 2008, 20). Tako so ji dovolili, da do leta 1927 plača nizke zneske, po tem letu pa se spet vrne nazaj na dve milijardi mark letno.

Problematika nemških reparacij zaradi nepripravljenosti nemške vlade je privedla do dopolnitve Dawesovega načrta s tako imenovanim "Youngovim načrtom". Owen D. Young je leta 1929 postal predsednik reparacijske komisije za revizijo Dawesovega načrta. Youngov načrt je zmanjšal denarno obveznost Nemčije s 132 milijard na 112 milijard mark, ki naj bi bile odplačane do leta 1988. Tudi za to je Nemčija bila preslaba, gospodarska kriza pa premočna. Junija 1932 so na konferenci v Lozani zavezniki odpustili reparacije in Nemčija je do takrat plačala komaj 20 milijard mark svojega dolga (Overy 2015, 14). Vsi ti problemi z odplačevanjem dolga in ureditev novih oziroma dopolnitev načrtov so ustvarjali zelo slabo javno mnenje v Nemčiji, zaradi katerega se je javnost začela obračati k drugim alternativam oblasti in so popolnoma začeli kritizirati weimarsko republiko.

Poleti 1923 je Nemčijo zadela hiperinflacija in je marka popolnoma izgubila svojo vrednost. Do konca leta je bila skoraj brez vrednosti. Brezposlenost je bila na zelo visoki ravni, pokojnine so bile izgubljene in jih nemška banka ni mogla izplačevati, v mestih je bilo veliko lakote (Overy 2015, 23).

Eden izmed temeljnih problemov v celotni Evropi pa tudi v Nemčiji je bil ta, da so po vojni meščani želeli nazaj predvojno stabilnost. Vlade pa so v tem času delavskemu razredu in kmetom obljubljale nekakšen nov in višji standard (Mazower 2002, 117). Pogoji versajske pogodbe so ljudstvu povzročile silovit udarec, s katerim nikakor ni bilo zadovoljno in si je želelo sprememb.

3 VZROKI IN GLOBALNE POSLEDICE ZLOMA NA WALL STREETU

Gospodarska kriza ni imela samo gospodarskih razsežnosti, temveč je pomenila vsesplošen pretres kapitalizma kot svetovnega sistema (Južnič 1985, 182).

3.1 Globalni pomen ZDA

Razlog, zakaj je kapitalistično gospodarstvo po prvi in pred drugo svetovno vojno prenehalo delovati, se skriva v položaju Združenih držav Amerike.

Do leta 1913 je gospodarstvo ZDA bilo skoraj najmočnejše na svetu, saj so proizvajali tretjino svetovne industrijske proizvodnje. Gospodarstvo ZDA je bilo enako skupnemu gospodarstvu Francije, Velike Britanije in Nemčije. V ZDA je proizvodnja jekla v letih 1913–1920 zrasla za četrtno, medtem ko je v ostalem svetu padla za tretjino (Rostow 1978, 194).

Torej, ZDA so po prvi svetovni vojni imele enako mednarodno premoč, kot so jo imele po drugi svetovni vojni. Le vmesno obdobje – obdobje gospodarske krize – je bilo obdobje njenega zatona.

Da bi razumeli, zakaj je gospodarska kriza, ki se je začela v ZDA, imela takšen veliki vpliv na celotno Evropo in zakaj je to postala svetovna gospodarska kriza, moramo razumeti pomen ZDA pred krizo za ostali svet. V dvajsetih letih 20. stoletja so ZDA bile najpomembnejše za uvoz in izvoz dobrin po svetu. ZDA so uvažale "40 odstotkov vsega uvoza petnajstih trgovsko najbolj razvitih narodov" (Hobsbawm 2015, 95). Iz tega je razumljivo, zakaj je bil gospodarski zlom poguben za proizvajalce žita, bombaža, sladkorja, svile, bakra ipd. (Hobsbawm 2015, 95–97).

Gospodarska kriza je prišla zelo presenetljivo, glede na to, da so ZDA doživljale nagel gospodarski vzpon v tem času. Proizvodnja v ZDA je po prvi svetovni vojni naglo narasla.

3.2 Vzroki za prihod gospodarske krize

Obstaja veliko mnenj o tem, zakaj je prišlo do gospodarske krize, obstaja pa nekaj razlag s katerimi se večinoma vsi strinjajo. V nadaljevanju bom naštel tri najpomembnejše razloge, kako in zakaj je prišlo do gospodarske krize.

Prvi razlog za krizo je ta, da je bilo veliko nesorazmerij med delitvijo razvoja in uspeha v dvajsetih letih 20. stoletja.

Kmetje in nekvalificirani delavci niso bili deležni napredka, niso pridobili nobene koristi od tega napredka in se tudi niso zavedali, da je ZDA v razcvetu. Le ameriška elita je dejansko uživala v bonusih, ki so jih ustvarjali vsi v razredu.

Drugi, pomembnejši, razlog je ta, da se proizvajalo veliko več, kot si je prebivalstvo lahko privoščilo. Potem, ko so ZDA bile po prvi svetovni vojni v gospodarski rasti, so začele vse več proizvajati in se niso ozirale na kupno zmožnost prebivalstva. S tem so se začele kopičiti velike količine surovin in dobrin in so imeli težave s plačevanjem delavcev, ker jim je zmanjkovalo denarja.

Tretji razlog je pretirano jemanje kreditov, kar je pripeljalo do finančnih prenapetosti. Krizase je pravzaprav pričela na borzi, kjer je bila neverjetno spodbujena špekulacija (Južnič 1985, 184).

Počasi se je začela velika kriza, cene kmetijskih proizvodov v ZDA so naglo padale, vendar se to nikomur ni zdelo čudno, ker je kmetijstvo bilo povsod v krizi. Vse do dejanskega poloma so vsi mislili, da gre za kratkoročno recesijo.

Analitiki pravijo, da kriza na borzi, oktobra 1929, in panika na Wall Streetu ne bi mogle izzvati takšne globlje gospodarske krize, če bi ameriška ekonomija resnično bila urejena in dobro delala tudi prej, kot je to trdila ameriška vlada.

Kriza je močno prizadela ZDA, Nemčijo in Anglijo, v katerih je prišlo do gospodarske recesije in do brezposelnosti. V Franciji na začetku še ni bilo hudih posledic krize, italijanski fašizem tudi ni imel večjih posledic, Japonska pa je krizo reševala z militarizacijo (Prunk 2004).

3.3 Posledice gospodarske krize

Kriza na Wall Streetu se je razširila na celotno gospodarstvo zelo hitro. Celotno ameriško gospodarstvo je bilo prepleteno med seboj, tako da so tudi temeljni gospodarski tokovi bili prepleteni s špekulacijami na borzi.

Podjetja niso bila zmožna plačevati svojih delavcev, veliko jih je bankrotiralo ali pa se jim je proizvodnja v veliki meri zmanjšala. S tem, ko so podjetja odpuščala delavce, je brezposelnost naraščala in so se zaloge neprodanega blaga kopičile.

Čeprav je bilo kmetijstvo že pred gospodarsko krizo v zatonu, je kriza še bolj vplivala nanj. Kmetje niso mogli prodati hrane, tako, da so bili presežki hrane veliki.

Ker pa niso mogli prodati, jim je zmanjkalo denarja in so se začeli zadolževati, česar pa na koncu niso bili zmožni povrniti.

Kriza se je počasi začela širiti po celotnem svetu, najprej v državah, ki so bile tesno povezane z ameriškim gospodarstvom. Velike spremembe so se zgodile na področju denarne politike, in sicer, zomil se je "zlati standard" oziroma "zlata veljava" (Hobsbawm 2015).

Zlom je povzročil zapiranje bank, razvrednotenje valut, monetarni kaos, podjetja v stečaju, zmanjšanje proizvodnje, krajšanje delovnih ur in tednov ter vse daljše vrste brezposlenih.

Kriza je sprožila tudi obupanost, strah in negotovost med ljudmi. Tako med posamezniki kot tudi v množicah.

Velika gospodarska kriza je povzročila občutek katastrofe in dezorientacije, posebej pri poslovnem, ekonomistih in politikih. Ta občutek je bil veliko večji pri naštetih kot pri množicah. Množice je hudo zadela brezposlenost in zlom cen agrarnih pridelkov, vendar pa so še vedno verjele v rešitev politikov in v to, da bodo že rešili nastalo situacijo. Niso bili izbirčni glede levice ali desnice, želeli so samo, da se najde rešitev.

Svetovna trgovina je v času gospodarske krize (1929–1932) padla za 60 odstotkov in ekonomisti niso mogli najti rešitev v okviru stare liberalne ekonomije. Države so zaradi padca trgovine začele ščititi svoje domače trge in valute ter graditi pregrade proti mednarodnemu svetu. Hobsbawm pravi, da je bila najpomembnejša dolgoročna posledica gospodarske krize ta, da je "velika gospodarska kriza za pol stoletja spravila na tla ekonomski liberalizem" (Hobsbawm 2000, 89).

Kriza je prisilila zahodne države oziroma njihove vladne sisteme, naj se v državni politiki obrnejo k socialnim razmislekom, ne pa samo k ekonomskim.

Glede brezposelnosti delavcev po vojni je veliko vlogo imel John Maynard Keynes, britanski ekonomist. Njegov argument za odpravo množične brezposlenosti je bil tako ekonomski kot politični. Trdil je, da "bi povpraševanje, ki ga omogočajo dohodki polno zaposlenih delavcev, kar najbolj spodbudno vplivalo na gospodarstva v krizi" (Južnič 1985, 183). Vendar se njegova teorija ni uresničila.

Največja enigma v času gospodarske krize je bila Sovjetska zveza, v kateri se je od leta 1929 do 1940 proizvodnja vsaj potrojila. To je bila posledica sovjetske petletke. Za primerjavo – leta 1929 je Sovjetska zveza proizvajala 5 % svetovne industrije, leta 1938 pa je zrasla na 18 %.

V tem istem obdobju je skupni delež ZDA, Francije in Britanije padel z 59 % na 52 % celotne svetovne proizvodnje. Največje presenečenje pa je bilo, da Sovjetska zveza sploh ni poznala brezposelnosti (Hobsbawm 2000, 89–91).

Marksisti so pričakovali, da bo gospodarska kriza oslabil kapitalizem in ojačala socializem, vendar pa je gospodarska kriza na koncu vplivala čisto v drugo smer. Nacionalistična desnica se je začela krepiti s krizo in je ponujala nekonserватivne rešitve in korporativistični sistem ter odpravo demokracije.

4 RAZMERE V NEMČIJI PO GOSPODARSKI KRIZI 1929

Ko se je ameriška borza nenadoma sesula, je bilo gospodarsko delovanje Nemčije v veliki meri odvisno od tujih posojil, od katerih jih je veliko bilo kratkoročnih. Nemško gospodarstvo je bilo odvisno tudi od oživljanja mednarodne trgovine. Številne tradicionalne nemške obrti, kot je kmetijstvo, so zelo hitro propadle.

Gospodarstvo je propadalo zaradi velikih zniževanj cen in hkratnem povpraševanju po novih dobrinah, značilne za množične proizvodnje, česar takratni obrati niso bili zmožni proizvajati. Spomladi 1929 je brezposelnost dosegala ogromne številke. Skoraj tri milijone ljudi je bilo brez dela.

Takoj, ko so ljudje začeli čutiti recesijo, se jim je vrnil strah vzbujajoč spomin na čase gospodarske krize v 20-ih letih. Oblikoval se je veliki upor proti komunizmu med političnimi in družbenimi skupinami in prav to je usmerjalo volivce k Hitlerjevi stranki – ta odpor do komunizma. Menili so, da je le Hitler kos komunistom in jim nasprotuje v njihovih trdnjavah. Zato je po letu 1929 Hitlerjeva stranka najbolj napredovala.

Zaradi močnega upora in poskusov ukinitve Youngova načrta je v Hungenbergovih časopisih Hitler užival veliko medijsko pozornost in počasi postal pristna ljudska osebnost. Državljeni Nemčije so začeli na Hitlerja gledati kot na človeka, ki bo spremenil obstoječi sistem (Overy 2015, 39–42). Hugenbergovi časopisi so prinesli "priložnost za propagandni val, ki v Nemčiji dotlej še nikoli ni bil viden" (Kershaw 2012, 208).

S tem, ko je brezposlenost naraščala in je dohodek od davkov bil vse manjši, je Bruning moral konstantno spreminjati zakonodajo, kar pa je privedlo do tega, da je javnost v večji meri izgubljala zaupanje v parlamentarni sistem in so septembra 1930 razpisali nove parlamentarne volitve (Overy 2015, 39–42). Že na tej točki lahko vidimo posledice gospodarske krize v spremembi politične realnosti.

Industrijska proizvodnja, cene in plače so začele strmo padati in so leta 1932 dosegle katastrofalno najnižjo točko (Kershaw, 2012).

Kot sem že poudarila, je Nemčijo kriza hudo prizadela zaradi dolga po vojni, ki ga je postopoma vračala, napredek pa je dosegala samo s pomočjo privatnih kreditov iz ZDA. Potem, ko je ameriški denar nehal pritekati, je Nemčija začela spet stagnirati.

Preden je na oblast prišel nacionalsocializem, je v Nemčiji bilo približno 6 milijonov nezaposlenih, kar je predstavljalo več kot 1/3 industrijske delovne sile. Po tej politični krizi je weimarska republika začela izgubljati podporo in so zato zmagovale stranke, ki so močno nasprotovale weimarski republiki in njenemu sistemu (Južnič 1985, 186–189).

5 VZPON HITLERJA NA OBLAST

Do leta 1923 ime Adolf Hitler ni imelo kakšnega znanega prizvoka. Bil je le malo znan politik, ki je vodil majhno radikalno nacionalistično stranko na Bavarskem. Ta stranka je bila znana po uličnih spopadih, zelo močnemu antisemitizmu in socialistično obarvani retoriki.

Vodilna sila v nemški politiki Hitler postane šele deset let kasneje s svojo Nacionalsocialistično nemško delavsko stranko (v nadaljevanju NSDAP).

Hitlerjev vzpon na oblast ni rezultat dobre politične kampanje in uspešnega vodja stranke, temveč je posledica srečnih naključij, priložnosti, ki so se odprle v pravem času, in njegove zelo velike ambicioznosti.

Hitler je do leta 1928, skupaj s svojo stranko, bil v politiki samo obrobnega pomena. Leta 1928 je dobil komaj dvanajst sedežev v zveznem parlamentu.

Veliko nemških volilcev je ostajalo dolgo časa zvestih obstoječim parlamentarnim strankam, vendar so s časom začeli razmišljati v drugo smer in so menili, da je prihodnost Nemčije na kocki. Tu pa nastopi Hitler, v katerem so videli edino upanje, čeprav se jim je zdelo tvegano glasovati za njega (Overy 2015, 12–13).

Hitler se je rodil v Avstriji, vendar jo je leta 1913 zapustil in se v prvi svetovni vojni boril v nemški vojski. Premirje, ki so ga nemški voditelji sklenili 11. novembra 1918 je tako za Hitlerja kot tudi za veliko somišljenikov pomenilo izdajo domovine. Za poraz v vojni pa je obtoževal delavske socialiste in judovse agitatorje. Po premirju je postal jezen in razočaran veteran ter se odločil, da bo "po svojih močeh pomagal Nemčiji, da znova zavzame v svetu mesto, ki ji pripada" (Overy 2015, 13), pri tem pa bi se maščeval marksistom in Judom.

Zaradi težav po vojni je med levičarji in desničarji prihajalo do hudih kriz in nesoglasij, kako se odzvati na celotno situacijo, in je Nemčiji začela groziti resna politična kriza (Overy 2015, 13).

Službena pot Hitlerja se prične 19. oktobra leta 1919, ko se včlani v desničarsko stranko – Nemško delavsko stranko (v nadaljevanju DAP). Hitro prihaja do ožjega vodstva stranke in postaja vse bolj priljubljen. Že takrat je utemeljil svoja politična prepričanja, in sicer "preporod Nemčije, boj proti marksistom in drugim nasprotnikom nemških idealov ter iztrebljenje Judov v Evropi" (Overy 2015, 16).

Pol leta kasneje se stranka preimenuje v Nationalsocialistično nemško delavsko stranko (NSDAP). 29. julija 1921 pa Hitler izvede preobrat in zruši ustanovitelja DAP, Antona Drexlera ter s tem postane glavni vodja NSDAP. Na seji, na kateri so potrdili, da je prevzel stranko, so ga prvič nagovorili kot *Führerja*, naziv, ki ga je uradno prevzel leta 1934.

Leta 1921 ustanovi paravojaški Jurišni oddelek s kratico SA (*Sturmabteilung*), ki naj bi skrbel za varnost stranke, varnost na zasedanjih stranke in namerno izzival neredne levičarjem.

Hermann Göring je slišal Hitlerja na enem izmed zborovanj in se ponudil za delo, tako mu je Hitler zaupal vodenje SA leta 1922. SA je bilo zelo nasilno, predrzno, nespoštljivo in nemirno, skrajno gibanje, ki je nasprotovalo parlamentarnemu sistemu, zagovarjalo narodno revolucijo in močno nasprotovalo Judom. Leta 1922 so zato tudi prepovedali delovanje stranke, razen na Bavarskem v Nemčiji, in Hitler je odsedel kratko zaporno kazen.

Navdušen nad Mussolinijevim "pohodom na Rim" (Overy 2015, 17) zaradi česar je postal premier, se je Hitler odločil za enako delovanje oziroma "pohod na Berlin". Spregovoril je o italijanskem domoljubju in prepričal Nemce, da se mora tudi pri njih tako gledati in skladno s tem ukrepati.

Leta 1923 so politične in gospodarske razmere v Nemčiji dosegle tako hudo in kritično točko, da se državljanom Nemčije Hitlerjeve zamisli o revoluciji niso zdele tako neverjetne in nemogoče oziroma neracionalne.

Kot sem že omenila v poglavju *Razmere v Nemčiji po prvi svetovni vojni*, so bile razmere kot nalašč za politični ekstremizem. V noči na 8. november 1923 je 600 vojakov SA obkolilo pivnico, v kateri so se zbirala domoljubna združenja z namenom, da sprožijo narodno revolucijo. Vstaja mu ni uspela in je aprila 1924 v aprilu bil obsojen na pet let zapora, vendar je zaradi vzornega vedenja bil že decembra izpuščen.

Ko Hitlerja izpustijo iz zapora, se Nemčija počasi začne krepiti. Inflacije je bilo konec, politično in gospodarsko je začela Nemčija normalno delovati. Končno je prišlo do obdobja stabilne rasti (Geary 1995).

Življenje v Nemčiji se je počasi začelo stabilizirati. Zaradi dobrega mednarodnega sodelovanja je bila leta 1926 sprejeta v povojno Društvo narodov, družabno in umetniško življenje je prihajalo na višjo raven, Berlin je bil središče kabareta in ameriškega džeza, domišljija slikarjev, kot so Otto Dix in Max Beckmann, je pripeljala do velikih umetniških del, skozi drame in pesmi se je prikazovala slabost neškega buržoaznega sveta, zaradi katerih je prišlo do krize ipd.

Čeprav je modernizem spremenil Nemčijo v ponovno evropsko središče eksperimentalne in ustvarjalne kulture, mu je Hitler močno nasprotoval in trdil, da modernizem "ogroža splošno veljavne vrednote in vodi v nihilizem" (Overy 2015, 29–33).

Eden izmed najpomembnejših Hitlerjevih govorov je bil 27. februarja 1925 v pivnici, v kateri je 1923 poskusil z državnim udarom. Več tisoč podpornikov se je zbralo in vsi so pozdravili njegovo vrnitev ter njegovo idejo, da bo edini in izključni vodja stranke. Bavarske oblasti so mu 9. marca 1925 prepovedale javne nastope za dve leti, takoj za tem, ko je umrl prvi predsednik weimarske republike, Friedrich Ebert. Na novih volitvah je Hitler postavil tudi svojega kandidata, generala Ludendorffa, vendar je od 27 milijonov glasov dobil komaj 285.000 glasov. Zmagal je Paul von Hindenburg in tako sta nemško nacionalistično jedro in desnica dobila osebnost, s katero sta se lahko primerjala (Overy 2015, 33–38).

Počasi se je Hitler širil in poskušal pridobiti nove člane. Leta 1926 se je oblikovalo več ključnih organizacij znotraj stranke, kot je Hitlerjeva mladina, na novo se je zasnoval SA, leta 1925 pa Zaščitni vod SS (*Schutzstaffel*).

Zaščitni vod SS je majhen del SA, ki je bil pristojen samo in edino za voditeljevo osebno varnost. Goebelsu je dal nalogo organiziranja stranke v Berlinu in se s tem začel širiti in pridobivati podpornike in funkcionarje. Dve leti kasneje uvede sistem pokrajinskih vodij, ki jih osebno imenuje in mu morajo priseči zvestobo. Leta 1928 stranka šteje že 95.000 članov. Tega leta so se ponovile parlamentarne volitve in je Hitler znova bil poražen. Dobil je samo 12 sedežev v Reichstagu in zaradi tega, ker je bil uradno brez državljanstva (avstrijsko državljanstvo mu je bilo odvzeto oktobra 1924) sta njegova predstavnika v parlamentu bila Gregor Strasser in Hermann Göring. Ko so razmišljali, zakaj so izgubili volitve, so ugotovili, da so največ volilcev pridobili na podeželju in v manjših mestih, vendar pa so v Berlinu in večjih mestih še vedno vladale socialistične in komunistične stranke. Iz tega razloga se je Hitler odločil, da se bo osredotočil na Berlin in se selil na državno raven. Na to se je osredotočil takrat, ko je Nemčija ponovno padla v politično in gospodarsko krizo (Overy 2015, 38–39).

Hitlerju in njegovi stranki je pri vzponu na oblast močno pomagala gospodarska in politična kriza leta 1929. Pred krizo je govoril, kako je njegov recept za uspeh in dvig na oblast naslednji moto: "Vbijaj v glave isto sporočilo, izkoristi vsako priložnost za agitacijo in upaj na ugodne okolišine v prid stranki" (Kershaw 2012, 207). Gospodarski preporod je po takšni inflaciji, kakršna je zadela Nemčijo, precej zaskrbljujoč in vprašljiv. Strah, ki so ga državljani Nemčije čutili zaradi hiperinflacije, lakote, brezposelnosti in splošnega negativnega ozračja, je bil zadosten razlog, da so se ljudje zatekali k političnim skrajnostim, ne glede na to, ali so bile usmerjene levo ali desno. S tem, ko je brezposelnost naraščala in je prihod od davkov bil vse manjši, je Brüning moral konstantno spreminjati zakonodajo in to je privedlo do tega, da je javnost v večji meri izgubljala zaupanje v parlamentarni sistem in so septembra 1930 razpisali nove parlamentarne volitve. Hitler je veliko delal na novem programu in je na volitvah dobil 107 poslanskih sedežev in kar 3,4 milijona volivcev glasovalo zanj. Izkazalo se je, da je uspeh stranke na teh volitvah predvsem odvisen od poglobljanja krize, ne pa od predvolilne strategije. Ljudje so nasprotovali nesposobnemu parlamentu in naraščajoči revščini (Overy 2015, 46).

Januarja 1931 je reorganiziral stranko in novačil može iz vojske brezposelnih. V zameno za sodelovanje jim je ponudil redne obroke hrane in denarno podporo.

V zadnjih mesecih leta 1931 so posojila izginila, število stečajev je naraslo in industrijska proizvodnja je padla na raven tiste po prvi svetovni vojni, kar je povzročilo zaostritev gospodarske krize.

Leta 1932 je bilo pomembno za reševanje gospodarske in politične krize, izvedene so bile trojne volitve – ene predsedniške in dvojne parlamentarne. Hitler je želel kandidirati za predsednika, vendar tedaj ni imel državljanstva. Pridobil ga je, ko je sprejel mesto izrednega profesorja na tehniški fakulteti v deželni vladi Braunschweiga (Overy 2015, 46-50).

Volitve 13. marca so pokazale, kako se je Hitlerjeva priljubljenost zvišala. Leta 1930 je dobil 3,4 milijonov glasov, leta 1932 pa 11,7 milijonov. Von Hindenburg je takrat dobil 49,6 odstotka volilcev, nekoliko tisoč manj za zmago in tako sta v drugi krog šla Von Hindenburg in Hitler. Takrat je Hitler letel od mesta do mesta in poskusil pridobiti še več volilcev. V drugem krogu, 10. Aprila, je Von Hindenburg dobil 19,3 milijonov in Hitler 13,4 milijonov glasov. Vlada je na Hitlerjev uspeh reagirala s prepovedjo SA in SS. Hitler pa je takoj delal na tem, da bi zmagal na parlamentarnih volitvah, ki naj bi se pričele samo dva tedna kasneje (Geary 1995).

Hitlerjeva stranka je izdala plakat z geslom *Hitler – naše zadnje upanje*. Še vedno je obstajalo veliko volilcev, ki mu niso verjeli, ki niso bili zaslepljeni z aktivizmom in propagando, nasprotovali so njegovi antisemitistični politiki, vendar je Hitler v tem svetu kaosa, gospodarske krize in političnega razkola postajal vse bolj privlačen. V času volitev niso bili toliko pozorni na antisemitizem in so pravzaprav razizem popolnoma pustili ob strani, da bi se predstavili kot odgovorna in umirjena stranka (Overy 2015, 46–52). Svoj položaj so utrjevali s programom gospodarske mobilizacije, v katerega je bila vključena politika ponovnega dviga zaposlenosti, državna intervencija in gospodarsko reguliranje države (Južnič 1985, 213).

Maja 1932. leta Brüningova vlada končno propade in na njegovo mesto pride Franz von Papen, ki takoj vzpostavi avtoritarni režim. Von Papen je bil prepričan, da bo lahko obvladoval Hitlerjevo gibanje in mu je v zameno za Hitlerjevo podporo preklical prepoved SA in SS ter tudi sklical nove parlamentarne volitve. S svojimi dejanji je uničil tako weimarsko republiko kot tudi demokracijo.

Hitler je na parlamentarnih volitvah pokazal, da je njegova stranka najmočnejša v Nemčiji. S tem je mislil, da bo hitro prevzel oblast, vendar mu Von Hindenburg in Von Papen to nista dovolila in sta mu ponudila mesto podkanclerja in naročila, naj podpre takratno vlado, vendar je vse to zavrnil. Po mnogih pogajanjih in Hitlerjevemu pritisku je Von Hindenburg pritisnil na von Papena, da poda svoj odstop. Nasledil ga je Kurt von Schleicher, ki je tudi vedel, da mora sodelovati s Hitlerjem, saj ga je podpirala tretjina volilcev (Overy 2015, 46–56).

Tisto, kar je končno privedlo Hitlerja do pozicije kanclerja, so bile zakulisne spletke. Hitler se je sestal z von Papnom in ugotovila sta, da oba želita strmoglaviti von Schleicherjevo vlado.

Hitler je povedal von Papnu, da noče vrhovne oblasti, temveč le vlogo v koaliciji nacionalističnih sil. Von Papen je po tem pogovoru šel do von Hindenburga in povedal, da Hitler ne vztraja pri popolni oblasti. Povedal je, da je Hitler pripravljen sodelovati s konzervativnimi ministri.

Spor, ki je januarja 1933 izbruhnil med von Hindenburgom in von Schleicherjem, je v veliki meri vplival na vzpon Hitlerja, saj je konec januarja von Schleicher ostal sam in so morali najti njegovega naslednika. Von Papen si je po ponovnem pogovoru s Hitlerjem premislil in predlagal, da bi Hitler lahko zamenjal von Schleicherja. Pri tem, da si je premislil, je imel velik vpliv tudi predsednikov sin, Oskar von Hindenburg, ki se je pogovarjal s Hitlerjem in o tem poročal von Hindenburgu in von Papenu (Overy 2015, 46–60).

Von Hindenburgovi svetovalci, sin in tajnik, sta začela zagovarjati stališče, da mora biti Hitler imenovan.

Javnost je bila že vajena vladnih menjav in spletk in ni bilo nobenih protestov ali vznemirjenja, ko je bil Hitler imenovan. Javnost niti ni verjela v dolgoročnost Hitlerjeve oblasti (Overy 2015, 46–63).

Hitler ni takoj razglasil diktature, vendar je že preoblikoval nemško politiko.

V svoji knjigi *Moj boj Hitler* piše:

Mi, nacionalisti, se kot bojevniki za nov svetovni nazor ne smemo nikoli postaviti na tisto znamenito „Temelji na dejstvih“, še najmanj, kadar so dejstva napačna. V takem primeru ne bi več bili bojevniki za novo, veliko idejo, temveč sužnji današnjih laži. Najostreje moramo ločevati med državo kot posodo in raso kot vsebino. Ta posoda ima smisel samo tedaj, če zmore ohraniti in obvarovati vsebino; v nasprotnem je nekoristna (Hitler 2008, 355).

V nadaljevanju pravi (in s tem razlaga tudi pomen arijske rase):

Zato je najvišji cilj ljudske države skrb za ohranitev tistih rasnih praelementov, ki s kulturnim delovanjem ustvarjajo lepoto in dostojanstvo nekega višjega človeštva. Mi kot arijci si pod

državo lahko predstavljamo samo živ organizem nekega ljudstva, ki mu država zagotavlja ne le njegovo ohranitev, temveč ga skozi nadaljnji razvoj duhovnih in idejnih sposobnosti vodi do najvišje svobode. Nacionalisti vemo, da smo s takim naziranjem v današnjem svetu revolucionarji in nas s tem nazivom tudi žigosajo (Hitler, 359–360).

6 PRIKLONITEV LJUDI HITLERJU

Hitler je naredil načrte za gospodarsko ekspanzijo Nemčije, ki so se obupanemu prebivalstvu zdeli zelo vabljivi. Nemško gospodarstvo je začel širiti na Balkan in s tem poskušal kompenzirati izgubljanje kolonije. Tudi Jugoslavijo je vključil v ta načrt. V Jugoslaviji oziroma v Vojvodini je živel nemška narodnostna skupnost, ki je močno podpirala novonastalo politično usmeritev v Nemčiji (Hornberger 2007).

6.1 Psihologija množic

Razlog, zakaj pravzaprav govorimo o množicah, je ta, da se posameznik v množici samo zaradi številčnosti napaja z nekakšnim občutkom nepremagljive moči in se prav zaradi te moči, ki jo čuti, preda nagonom, ki bi jih kot posameznik krotil in jih nikoli ne pokazal. V množici pa je vsak posameznik neodgovoren, ker je odgovorna množica kot celota in si zato posamezniki dovolijo in upajo veliko več.

Ko govorimo o množici, govorimo o čustvih in dejanjih, ki se med posamezniki v množici zelo hitro širijo, s tem pa si posameznik v množici nadene povsem drugačne poteze kot izolirani posameznik.

Množica je vedno inferiorna izoliranemu človeku, tako intelektualno kot fizično. Na splošno gre za združbo posameznikov, ne glede na vero, spol, raso ali razred. Gre za združbo posameznikov, ki so se znašli skupaj iz nekega določenega razloga. Vendar ima množica včasih popolnoma drugačne značilnosti od značilnosti posameznikov. Nevarnost množice je v kolektivnem umu, ki nastaja in, ki uniči posameznikovo mnenje. Torej, ne glede na to, kdo so posamezniki, ki sestavljajo določeno množico (majhno ali veliko) in ne glede na to, koliko so si med seboj različni ali podobni, enkrat, ko ustvarijo množico, pridobijo ta kolektivni um. Ta pa pripelje do tega, da razmišljajo včasih predvsem drugače, kot bi razmišljali, če bi bili izolirani posamezniki.

Prav tako pripelje do tega, da so intelektualne zmožnosti posameznikov, prav tako pa njegova individualnost, želje in misli, v veliki meri oslABLJENE. Množica je intelektualno inferiorna

izoliranemu posamezniku, vendar ni samoumevno, da je množica boljša od posameznika (Le bon, 30–35).

V Nemčiji je leta 1929 spet zavládala lakota. Ljudje so – kot sem poskušala razložiti skozi celotno diplomsko nalogo – izgubili zaupanja v dotedanji sistem. Posamezniki, ki so do takrat imeli svoje mnenje, volili po osebnih prepričanjih in izkušnjah, so naenkrat postali izgubljeni. Niso več vedeli komu verjeti, ne koga voliti, komu se prikloniti. Vedeli so le, da so lačni, brezposelni in, da ni videti konca te krize. Na tej točki se ustavi množica. Ustavi se množica revnih in obupanih ljudi. Glede na to, da je nagnjenost k prepiranju v množicah zelo prisotna, je ustvarjanje množic bilo neizogibno. Vendar pa je to pretiravanje zelo nevarno, ker pogosto privede do negativnih občutij, ki lahko ljudi v situacijah, kot je bila v Nemčiji leta 1929, namesto, da bi na njih vplivala pozitivno in bi delali na tem, da nekaj rešijo, jih spravi v slabo voljo, ljudje se kolektivno bojijo in kolektivno premikajo k napačnim odločitvam. Množica sama po sebi ima veliko nevarnosti in v primeru državljanov Nemčije je bila ta, da so množice lahkovorne in je s sugestijami precej lahko vplivati nanje. Množice so pokorne vplivom in se vedno nagibajo k ekstremom. Ko so se državljani Nemčije predali in postali množica, je zavládal kolektivni um. Odločitvi glede gospodarske krize izvolitve Hitlerja sta postali odločitvi množic, ne posameznikova vedenja.

Ena izmed značilnosti množic je tudi podrejenost množic pred močnimi avtoritetami (Le Bone 2016). To je predvsem očitno, ko govorimo o stopnji Hitlerjeve avtoritete. Množica je vedno pripravljena, da se dvigne nad slabiča in se ustrezljivo prikloni pred močno avtoriteto. Da bi lažje razumeli priklonitev množice Hitlerju, je predvsem pomembno, da upoštevamo izjemno konservativne instinkte množic.

Ideje množic v Nemčiji so nastale nenačrtovano in so bile prehodne, ustvarjene pod vplivom Hitlerja ter navdušenostjo nad njim in njegovo doktrino, ki jo je predstavljal v svojih govorih o prihodnosti Nemčije. Tu je problem tudi v tem, da je moč besed v veliki povezavi s podobami, ki jih vzbujajo in v veliki meri neodvisna od njihovega resničnega pomena. Kar pomeni, da je Hitler včasih uporabljal besede, katerih pomen ni bil najbolj jasen množicam, vendar pa so imele največji vpliv in tako so množice le sledile Hitlerju, čeprav to večini posameznikov v množici mogoče sploh ni bilo jasno.

Besede, kot so socializem, nacionalnost, svoboda, enakost, kriza, ekonomija in ostale, ki jih je Hitler uporabljal, so tako nedoločljive, da jih ni mogoče fiksirati tudi v nekaterih najbolj

obširnih razpravah. Vendar pa so v teh njegovih nagovorih imele tako moč, kakor da bi se v njih nahajala rešitev vseh težav, ki so jih imeli.

Na množice se ne da vplivati z razumom in logičnim sklepanjem in prav zaradi tega so ljudje slepo sledili Hitlerju – ker je na njih vplival s čustvi. Zakoni logike nimajo nobenega vpliva na dejanja množice in to je tisto, kar je najbolj nevarno. Zakoni logike niso veljali niti v primeru izbire Hitlerja po gospodarski krizi.

Torej, ko je enkrat Hitler ustvaril svojo množico, jo je lahko začel voditi. Kakor hitro se skupaj zbere določeno število posameznikov, se instinktivno postavijo pod avtoriteto vodje.

Hitlerju je uspelo s svojimi besedami priti do vseh delavcev in vseh razredov in to tako, da je ponavljal fraze, ki so jih najnižji razredi komajda razumeli, vendar so kljub temu bili prepričani, da lahko z aplikacijo teh fraz pride do realizacije vseh sanj in vsakršnega upanja. Množice so tako zavezane poslušnosti, da se brez odpora podredijo komurkoli, ki se razglasi za njihovega gospodarja. To je Hitler izkoriščal pri vojakih SA in še posebej kasneje, v drugi svetovni vojni, pri vojakih SS. Sam je pisal svoje govore, s katerimi je močno privabil množice. V Mojem boju je razložil pomen govornišтва v političnem življenju in v njegovi kampanji : "Sila, ki je v zgodovini zmeraj sprožala največje verske in politične plazove, je od začetka dni vzniknila iz magičnega vpliva govorjene besede – in samo iz tega. Široke množice ljudi je mogoče premakniti le s silo govora" (Hitler 2008, 433).

Hitler je bil energičen in imel nadvsakdanjo moč volje. Bil je nasilen, pogumen in drzen in vsi so mu sledili prav zaradi te energije in prepričanja v to, da bo takšen človek vse rešil.

Osnove nacizma, ideje, principe, kot so sovraštvo do Slovanov in Židov, glorificiranje arijske rase, podcenjevanje demokracije in humanosti, princip vodje itn. je iskal oziroma našel že pri nekaterih nemških mislecih 19. stoletja.

Cajnko navaja, da je Hitler prevzel od Johanna Gottlieba Fichteja idejo o tem, da so Židje propadajoča rasa in, da so "le Nemci nosilci napredka in obnove ter da bo pod njihovim okriljem vzcvetala nova zgodovina doma in odseval vesoljski red pod vodstvom ozke elite" (Cajnko 2005, 29).

Sebe je videl kot edinega vodjo in kot vzvišenega nadčloveka, ki bo Nemčijo pripeljal do vrhunca in končno dal ljudem, tisto, kar si zaslužijo.

Idejo o nadčloveku je prevzel od Nietzscheja, ki je je pravil, da samo nadčlovek lahko iz popolnega kaosa ustvari uravnotežen svet. Podobno, kot je govoril Hitler, da bo naredil – iz

gospodarske krize in iz uničene Nemčije ustvaril Tretji rajh in močno nemško državo. Hitler je po Nietzschejevem prerokovanju želel, da nastopi elita, ki "bo zavládala svetu in, iz katere bi vzniknil nadčlovek." (Cajko 2005, 31).

6.2 Zloraba govorniške tehnike v javnem nastopanju

Legati v svojem besedilu navaja 5 faz priprav na javni govor: „Pridobivanje vsebine ali izbira teme (navdih), razporejanje teme, sestavljanje, učenje teksta in govorna izvedba.“ (Legati 2008, 203).

Hitler je dosegel neverjetno uspešnost svojih govorov ravno zaradi premišljenega sestavljanja in izgovorjave besedila.

Prežemala ga je sla po nadvladi, sovraštvo do Slovanov in Židov ter vsega kar se ni ujemalo z njegovo vizijo sveta. Vendarle pa je v svoji predvolilni kampanji previdno namenil veliko pozornosti kako in o čem bo govoril, ter na kakšen način bo predstavil svojo stranko.

Ljudi ni žalil, kritiziral, ravno tako ni širil rasizma ali antisemitizma; njegovo sovraštvo do Židov in zagovarjanje arijske rase se v zgodnejših obdobjih njegove kariere ni preveč kazalo.

Razlog za njegove zadržane govore na začetku kariere kot voditelja NSDAP-a so njegovi neuspešni masovni shodi. Zelo hitro se je namreč izkazalo, da obtožbe Židov za zadolženost Nemčije, in imenovanje tega za *dolžnost nemškega naroda* v njegovih začetnih političnih govorih ni prineslo zelene priljubljenosti oziroma podpornikov. Čeprav je smatral, da so za poraz Nemčije v prvi svetovni vojni krivi Židje in politiki, je v svojih političnih shodih raje kritiziral Versajski sporazum in Weimarsko republiko – točno to kar je javnost najbolj prezirala - in si tako na veliko uspešnejši način pridobil privržence.

Hitlerjeva izrazita značilnost, s katero je osvojil svojo publiko, in ki hkrati potrjuje mojo tezo o tem kako pomembna je bila Hitlerjeva propaganda za njegov vzpon in zmago, je uspešno poudarjanje besed, ki vzbujajo neko kolektivno sovraštvo in vračajo upanje v boljši jutri. Legati je v filmu *Eine Bilanz* prikazal besede, ki so državljane pritegnile v Hitlerjev svet in ki so širila njegova prepričanja, Hitlerjeve nasprotnike pa so opisovale besede kot so: "mnogi v Nemčiji, marksisti, politični nasprotniki, naši nasprotniki, stranke, boljševiki, službena vlada, vsakdo, ki dela proti narodu in hoče razdeliti državo" (Legati 2008, 205). S temi besedami je ljudi počasi speljal na svojo stran in ustvaril skupnega sovražnika.

Mnogi ljudje v resnici niso bili prepričani v njegovo ideologijo, oziroma niso niti uspeli ustvariti mnenja o njemu, pa vendar so bili del množice in tako sodelovali v kolektivni zavesti. Ravno o tej kolektivni zavesti sem pisala na začetku tega poglavja.

Hitler je torej na začetku svojega delovanja dajal poudarek na ustvarjanje množice, kolektivnega uma, saj je vedel, da bo le tako lahko zmagal na volitvah, in se posvetil ustvarjanju velike države, Tretjega rajha, ter pričel izvajati antisemitsko politiko iztrebljanja. Hitler pravi: "Množično zborovanje je nujno že zaradi tega, ker se posameznik, ki se je šele priključil mlademu gibanju, počuti osamljenega in ga to lahko prestraši; tu bo prvič dobil sliko večje skupnosti, kar večino ljudi okrepi in opogumi." (Hitler 2008, 435). Hitler je uspel ustvariti kolektivni um s ponavljanjem besed, ki so množici dale upanje. Koristil je izraze, ki so vzbujali sočutje, poudarjal je svojo vlogo pri oblikovanju boljšega političnega in družbenega sveta, in hkrati hvalil svoje politično gibanje. Nekatero izmed besed, ki jih je koristil so: *duh, prihodnost, boj, usoda, temnica, vera, kaos, ponovno rojstvo, žrtev, oltar*. Legati navaja kako je samo besedo *narod* v tem govoru uporabil 22-krat, s ciljem osveščanja skupnosti in enotnosti (Legati 2008).

Da bi pridobil zaupanje skupnosti, Hitler ni samo povečeval sebe in svoj program, ampak je nenehno poudarjal, kaj bi se zgodilo v primeru, če bi na oblast prišel nekdo drug. Izpostavljal je dvom, da bi se država okrepila, da obstajajo možnosti komunistične nadvlade, in da bi lahko Nemčija pristala v rokah boljševikov, ter je vztrajno poudarjal, da bi Nemčija padla na dno, v primeru da NSDAP ne prevzame oblast (Ivas 1988).

Ljudi je prepričeval, da bo prišlo do trenutka, ko bo konec kaosa in inflacije, ko se bo izmučen narod frustrirane države, polne brezposelnih ljudi združil in s skupnim delom in disciplino povzdignil na dostojno raven. S skupnim delom in skupnimi močmi bi Nemci vrnil ugled svoji državi – vrnil bi vse, kar jim je Versajski sporazum odvzel, in to bi seveda lahko storili le z vodstvom NSDAP.

Hitler je uspel pridobiti javnost na svojo stran s poudarjanjem dvojnosti med dejanskim stanjem v državi in tistim kar bi lahko bilo, s stavki kakor: "Kar bi lahko in kar si zaslužimo, zagotovo ni to, kjer živimo in kako nepravilno trpimo." Izkoristil je obupanost nemškega naroda zaradi gospodarske krize in to v lastne politične namene. Z zgoraj navedenim stavkom je vzbudil potlačene, brezposelne, hladne in obupane ljudi na akcijo, na spremembo, prebudil je v njih željo po uresničevanju svojih potencialov in tako je še podžgal ta gnev, ki so ga Nemci gojili proti Versajskemu sporazumu in Weimarski republiki.

Kar je v veliki meri vplivalo na njegov vzpon je povečevanje in uporaba tako imenovane logične bifurkacije, dileme, s katero je strašil državljane, da obstajata le dve možni smeri za prihodnost Nemčije - čeprav jih je v resnici verjetno bilo veliko več.

Legati to potrdi z Hitlerjevo izjavo: "Mi bomo zato, iz tega konglomerata strank, združenj, sindikatov in svetovnih razmišljanj, iz spoštovanja do družbenih položajev in zaradi razrednega gneva, ali ustvariti državo, ki bo čvrsta kakor železo ali pa bo Nemčija v nasprotnem primeru, če se ne vzpostavi notranje poenotenje, potonila do dna." (Legati 2008, 207).

Zaradi takšnih manipulacij, ki so bile izjemno pogoste, so državljani ustvarili enotno maso, ki je sledila Hitlerjevim zamislim, brez pomisleka o drugih možnostih, ter je sprejemala odločitve zgolj na podlagi teh manipulacijskih govorov.

Hitler ni nikoli podajal konkretnih odgovorov na vprašanja, ki bi bila za Nemčijo zares pomembna, v smislu, kako bi izgledala nova Nemčija, kakšna je cena za doseg tega cilja, kakšna politična ureditev čaka državo v prihodnosti ipd.

V vsakemu njegovemu govoru se je namesto tega vrstilo poetičnih odgovorov. Ravno tako si je Hitler pridobil naklonjenost tako, da o sebi in o državi ni govoril ločeno, temveč, v množini: "Država, to smo mi!" (Kuljić 1994).

Hitler se je zavedal, da z dobrim govornim nastopom, pravilno izvedbo in intonacijo lahko prodre globoko v področje človeške zavesti in presojanja, in lahko s tem konec koncev tudi usmerja obnašanje naroda. Hitler je na koncu ravno to tudi dosegel. Uspelo mu je osvojiti množico ljudi, jih prepričati v svoja načela in načrte in jih popolnoma pridobiti na svojo stran ter tako zavladati Nemčiji. Tudi na vrhuncu svoje vladavine, ko je izvajal nehumane grozote, je imel ogromno podporo in uspel vladati svoji množici in sonarodnjakom.

Hitler je posedoval izjemne govorniške sposobnosti in zato mu je uspelo doseči tako veliko priljubljenost. Njegovi govori so bili pogosto neargumentirani, toda vedno prepojeni z agresivno energijo in polni strasti, ker je govoril o tem, kar je zares želel.

Hitler je popoln primer kako lahko neizobražen, neuveljavljen in skoraj popolnoma neznan posameznik prevzame oblast in usmeri obnašanje ogromnega števila ljudi (Rabrenović 2013).

Hitler je s svojimi govori uspel predstaviti svoje sanje in vizije, kot edine pravilne in jih je s pomočjo državljanov pretvoril v resničnost.

Njegove sanje so vključevale stvaritev Tretjega rajha, oziroma širjenje takratnih mej Nemčije, vzpostavljanje arijske rase kot vladajoče in edine možne rase v novi Nemčiji, ter boj za stabilno in uspešno nemško gospodarstvo. Trditev Hadživukovića (Hadživuković 2005), ki pravi, da je Hitler eden od najusodnejših državnikov dvajsetega stoletja, niti ni toliko neresnična. S svojimi govori je uspel prepričati maso v vse svoje težnje in tako pričeti drugo svetovno vojno.

6.3 Druga plat zgodbe: vpliv množice na Hitlerja

Po mnenju kliničnega psihologa in profesorja na Univerzi v Torontu, Jordana Bernta Petersona, ki je na svojem predavanju izjavil, da je veliko časa namenil analizi Hitlerja in njegovemu odnosu s publiko, pa obstaja še ena možno pojasnilo. Peterson namreč pravi, da posplošeno mnenje, da je Hitler svoj narod speljal na krivi pota, ni nujno resnično. Trdi, da je nemški narod ravno tako pripomogel pri ustvarjanju Hitlerjevih ideoloških stališč in potrjevanju njegovih teorij.

Peterson meni, da je Hitler na začetku svoje kariere razvil le splošne zamisli, ki niti niso bile dokončno zastavljene, temveč zasnovane na jezi in razočaranju. To ogorčenje se je v Hitlerju nabiralo zaradi travmatičnih izkušenj prve svetovne vojne in zloma ekonomije, pa tudi zaradi razočaranj, ker ni imel službe in ker ni uspel kot umetnik (Peterson 2017).

V svojih govorih se je obračal ljudem, ki so imeli njemu podobne težave, ki so bili na splošno nesrečni in nezadovoljni s tedanjo situacijo v državi zaradi izgube državnega ozemlja in, ki niso podpirali smer, v katero se je premikala Nemčija. Kljub temu, da na začetku svoje kariere Hitler ni imel docela izoblikovanih stališč, je bil dober govornik in je hitro našel tisto, kar ga je povezovalo z ljudstvom, to pa je splošno nezadovoljstvo.

Počasi je število njegovih privržencev raslo, brez da bi jim Hitler dvoril – z njimi je samo delil svoje razmišljanje, ki pa je bilo z navdušenjem sprejeto. Sčasoma so se ti privrženci združili v množico ljudi, ki jih je Hitler poimenoval za *rešitelje nacije*.

To odobravanje in podpiranje s strani nemškega naroda je Hitlerja prepričalo, da deluje pravilno in je iz njega naredilo marioneto - profesor Peterson pravi, da je bil Hitler zavedni manipulator, da pa se je v samem procesu tudi naučil iz mase prepoznati njene najbolj temačne želje, in v tem je postal zelo dober. V tako imenovanem dialektičnem procesu je jezna masa ljudi potrjevala Hitlerjeve besede, in tako se iz Hitlerjeve perspektive lahko odgovornost za njegovo razmišljanje in dejanja dodeli na samo ljudstvo, saj ga je podpiralo več milijonov ljudi.

7 ZAKLJUČEK

Dne 29. oktobra se je ameriška borza sesula, kar je pomenilo začetek ekonomske krize, ki je kasneje postala „Velika depresija“. Kriza je vplivala na številne vidike gospodarstva. Industrijska proizvodnja v ZDA se je zmanjšala za 47 odstotkov, realni bruto domači proizvod (BDP) pa za 30 odstotkov. Kriza se je hitro razširila tudi na ostale države sveta, posebej na tiste, ki so se zadolževale pri ZDA: v primerjavi z ostalimi državami je Velika depresija najmočnejše vplivala na Nemčijo. V prvem delu diplomske naloge sem poskusila prikazati, kako močno je kriza prizadela Nemčijo (Hornberger 2007).

Čeprav je industrija v veliki meri trpela, je tudi agrokultura vplivala na upad ekonomije. Mednarodne cene surovin in hrane so znatno upadle in to je pripeljalo do brezposlenosti kmetov. Ljudje niso imeli denarja za hrano in osnovne dobrine za življenje.

Revnost je postala ogromen problem, ki ga se ni dalo lahko rešiti. Uvajali so tudi javne kuhinje v katerih so delili juho in kruh za tiste, ki so se najbolj borili z revščino.

Vzroki za upad gospodarstva v Nemčiji so bili industrijska proizvodnja, agrokultura, trgovina in predvsem valuta, produkcija in distribucija. Čeprav je nemško gospodarstvo zapadlo v krizo po prvi svetovni vojni, se je počasi začelo zbuhati, vendar je prav na tej točki ponovno prišlo do gospodarske krize. Upanje, ki so ga ljudje počasi pridobivali po krizi takoj po prvi svetovni vojni, je močno upadlo in bilo porušeno z gospodarsko krizo leta 1929 (Hornberger 2007).

Ko je začela upadati nemška ekonomija, se je začel rušiti tudi demokratski sistem. Z gospodarsko krizo je weimarska republika znatno izgubila verodostojnost. Ljudje niso več zaupali dotedanji vladi in Hitler je – kot sem pokazala v diplomski nalogi – to situacijo izkoristil.

Kljub javnim politikom in poskusih, ki so jih izvajale institucije weimarske republike, da bi rešile ekonomijo in gospodarstvo, je Hitlerju uspelo priti na oblast. Ljudstvo je pridobil na svojo stran in to z obljubami, da bo končal krizo, v kateri je bila Nemčija.

Predstavljal je samo in edino pozitivno stvar. Bil je simbol upanja v boljše jutri. Menim, da je Hitlerju pot utrla gospodarska kriza, ki je ustvarila nevarno ozračje v družbi, zaprtost do zunanjega sveta in strah pred komunizmom in, da sem to tudi prikazala v diplomski nalogi. Hitlerjeva prednost je bila v tem, da je pametno izkoristil nestabilno ekonomijo in tako zmagal ter prevzel Nemčijo in delal grozote, ki imajo še danes vpliv na ljudi.

V drugem delu svoje diplome sem se osredotočila na temo psihologije mase v Hitlerjevih govorih, glede na to, da menim, kako je to izredno vplivalo na uspeh njegov kampanje. Moja teza se glasi: "Hitler se je povzpel na oblast z ustvarjanjem množice in z vplivom na ljudi zahvaljujoč svojim dobrim govorniškim sposobnostim", kar sem poskusila dokazati z analiziranjem Hitlerjevega govora. Kriza po letu 1929 je bila ugodna za razcvet nacionalsocialističnih idej, saj so te nudile blagostanje in rešitev za vse težave v trenutkih, ko so ljudi pestila eksistencialna vprašanja. Nacionalsocialisti so razumeli, da je masi potrebno ponuditi odgovore, ki jih je ta želela slišati.

V svojih govorih je vsaki družbeni skupini nudil ravno to, kar so potrebovali, oziroma kar je bilo nujno za njihov obstoj, in ni nikoli generaliziral cel narod.

V samo dveh letih se je število članov NSDAP povečalo več kot trikrat, natančneje z 60.000 članov na kar 210.000, kar še bolj potrdi vpliv Hitlerjevega dobrega govorništva.

Hitler je izkoristil ekonomsko šibkost, razočarane, sprememb željne ljudi in jih je s pomočjo svojih govorov združil v enotno množico, ki jo je povezovalo kolektivno mišljenje. Ko je to maso pridobil (z nenehnim ponavljanjem tega, kar je želela slišati), je Hitler pričel tudi z manipulacijo te mase tako, da jim je vsajal svoje mnenje in ideologijo kot edino in absolutno možno. V trenutku ko se izoblikuje kolektivna masa, posamezniki izgubijo osebna prepričanja, misli, izkušnje in se prilagajajo oziroma podrejajo vodji, v tem primeru Hitlerju. V svojih govorih je neposredno ciljalo na čustva državljanov.

Rdeča nit moje diplome je zakaj in kako je Hitlerju uspelo priti na oblast. Trdno verjamem, da je Hitlerjeva govorniška sposobnost vplivala na tvorbo množice, ki mu je slepo sledila, hkrati pa tudi verjamem, da je gospodarska kriza leta 1929, Hitlerju odprla vrata do uspeha, saj so ljudje utrpeli toliko žalosti, nesreče, lakote, nezaposlenosti in revščine, da so v Hitlerju videli kanček upanja, brez da bi sploh pomislili na to, kaj se skriva v ozadju njegove politične osebnosti in v njegovih govorih. Hitler je bil izredno predan, angažiran in borben pri doseganju svojega cilja, toda bistveno prednost mu je dalo to, da se je znašel na pravem mestu ob pravem času.

8 LITERATURA

1. Cajnko, Zvonko. 2005. *Nacizem: Adolf Hitler in Tretji rajh*. Maribor: Locutio.
2. Geary, Dick. 1995. *Hitler in nacizem*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
3. Hadživuković, Stevan. 2005. *Stvaraoci istorije XX veka*. Novi Sad: Prometej.
4. Hitler, Adolf. 2008. *Moj boj = Mein Kampf: dve knjigi, združeni v eni knjigi*. Celje : Mavrica.
5. Hobsbawm, Eric. 2000. *Čas skrajnosti: svetovna zgodovina 1914-1991*. Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče.
6. Hornberger, Jacob G. 2007. *Why Germans supported Hitler: Part 1*. 1. marec. Dostopno prek: <https://www.fff.org/explore-freedom/article/germans-supported-hitler-part-1/> (16. junij 2017).
7. Ivas, Ivan. 1988. *Ideologija u govoru*. Zagreb : Hrvatsko filozofsko društvo.
8. Južnič, Stane. 1985. *Politična zgodovina 20. stoletja*. Ljubljana : Državna založba Slovenije.
9. Kaiser, Axel. 2013. *Pot v propad: kako so vlade in centralne banke uničile svet in zakaj najhujše šele prihaja*. Ljubljana: Inštitut Karantanija.
10. Kershaw, Ian. 2012. *Hitler*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
11. Kuljić, Todor. 1994. *Oblici lične vlasti : sociološkoistorijska studija o ideologiji i organizaciji uticajnih evropskih oblika lične vlasti od antike do savremenog doba*. Beograd : Institut za političke studije.
12. Le bon, Gustave. 2016. *Psihologija množic: študija vsakdanjega življenja*. Ljubljana : Umco.
13. Legati, Ivana. 2008. Zloraba govorničke tehnike u javnom govorenju. Analiza govora Adolfa Hitlera (Hitlerov govor industrijalcima u Klubu industrijalaca u Düsseldorfii 27. siječnja 1932., uoči predizborne kampanje). *Govor* 25 (2): 203-213.
14. Mazower, Mark. 2002. *Temna celina: dvajseto stoletje v Evropi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
15. Nećak, Dušan. 2008. *Kriza: Svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let*. Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.
16. Overy, Richard James. 2015. *Tretji Rajh: kronika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
17. Peterson, Jordan. 2017. *The Conspiracy Between Hitler and The Crowd*. 15. april. Dostopno prek: <https://www.youtube.com/watch?v=GcuzVQGmRWg> (18. junij 2017).

18. Prunk, Janko. 2004. *Zgodovina ideoloških spopadov med vojnami*. Ljubljana: Društvo 2000
19. --- 2008. *Racionalistična civilizacija: 1776-2000*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
20. Rabrenović, Andrijana. 2013. Politički plakat i kult ličnosti. *MediAnali* : međunarodni znanstveni časopis za pitanja medija, novinarstva, masovnog komuniciranja i odnosa s javnostima. *MediAnali* 7 (13): 71-101.
21. Rostow, Walt Whitman. 1978. *The world economy : history & prospect*. Austin; London : University of Texas Press.